

Családalapítás egy elszegényedett zsákfaluban

Magyarországon a rendszerváltás utáni gazdasági válság súlyos társadalmi és területi polarizációt okozott. Napjainkig sem került sor a leginkább leszakadó térségek és népességcsoportok felzárkóztatására, a hátrányaik csökkentésére alkalmas programok megvalósítására, így emelkedik a gettósodó falvak és azok lakóinak száma. Az itt élő családok gyermekszáma az átlagosnál magasabb. A lakóhelyi szegregáció és a szegénység magas szintje miatt a hátrányos helyzetű aprófalvakban élő fiatalok számára a többségi társadalomhoz tartozókhoz képest eltérő erőforrástípusok állnak rendelkezésre. Ennek következtében eltérő viselkedési mintákat alakítanak ki, aminek egyik demográfiai következménye a fiatalkori gyermekvállalás és a magasabb gyermekszám (Ladányi és Virág 2009). A Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskolájának Szociológiai Doktori Programjában folytatott kutatásomban egy kelet-magyarországi hátrányos helyzetű zsákfaluban vizsgálom meg a térbeli és társadalmi szegregáció hatását a szegénységben élő fiatalok párválasztási és gyermekvállalási szokásaira. A kutatás a helyi fiatalokkal készült interjúk segítségével kívánja feltárni a lakosság családtervezési, élettervezési lehetőségeit, párválasztással, gyermekvállalással kapcsolatos döntési mechanizmusait. Jelen tanulmány kiemelten a szegénységben élő fiatalok gyermekvállalására fókuszál a releváns szakirodalmak és a településen végzett terepmunka során nyert információk felhasználásával.

A szegénység térbeli koncentrációja

A település- és társadalomstruktúra egymással szoros összefüggésben álló szerkezetek, összekapcsolódó rendszereikben gyakorolnak egymásra hatást. A társadalmi egyenlőtlenségek a településszerkezet szintjén is leképződnek. Magyarországon a rendszerváltás átértékelte a területek pozícióját, területi szinten új típusú egyenlőtlenségek jelentek meg (Kovách és Nagy Kalamász 2006). A településnagyság és a településtípus szerinti differencia az egyenlőtlenségek hagyományos meghatározó tényezői közé tartoztak korábban is, habár a különbségek a kilencvenes években váltak igazán hangsúlyossá. Az évtized közepére a főváros és a falvak szegénységgrátájának különbsége majdnem tízszeres lett. A kü-

lönböző országrészekben és a különböző településtípusokon lakók társadalmi pozícióit mély szakadék választja el (Spéder 2002).

A piaccgazdasági átmenet időszakában átrétegződött és polarizálódott az ország településrendszere, melynek egyik meghatározó folyamata a gettósodás. Ennek következtében Budapesten és számos más vidéki városban gettósodó településrészek, továbbá a társadalmi-gazdasági átalakulás fősodratól elmaradó falusi térségekben egész települések, sőt gettósodó térségek alakultak ki, ahol az ösztársadalommal ellentétes demográfiai folyamatok jellemzőek (Ladányi és Virág 2009). Az itt élő családok többségének bevételei a különböző szociális segélyekre és alkalmi munkára korlátozódnak. A települési lejtő legalján elhelyezkedő települések nagyon alacsony szintű foglalkoztatottsággal rendelkeznek (Ladányi és Virág 2009).

A vidéknek korábban inkább pozitív imázsa volt, hiszen a paraszti és nemzeti kultúra, illetve a társadalom és a szükséges demográfiai folyamatok fundamentumaként jelent meg. Napjainkban azonban már negatív a megítélése, minthogy a modernizáció és az európai integráció egyik legproblémásabb területeként értelmeződik (Kovách és Nagy Kalamász 2006). A kistelepüléseken élők dezintegrációját tovább fokozza az alacsony szintű intézményi ellátottság. A leghátrányosabb helyzetű térségek gettótelepülésein lenne a legnagyobb szükség a magas színvonalú közszolgáltatásokra, mivel ezeken a településeken mutatkoznak meg a legmarkánsabban a társadalmilag fontos erőforrások hiányai (Virág 2009), azonban a kistelepülések önkormányzatai a kötelező feladatokon túlmutató szolgáltatásokat nem tudják fenntartani.

A kutatás helyszínéül szolgáló zsákfalu

A háromszáz fős aprófalu Hajdú-Bihar megyében található. Zsáktelepülés, csak egy útirányból lehet megközelíteni, a településre további út vagy vasút nem vezet, nincsen sem átmenő, sem más irányú egyéb forgalom. A zsákfalvakra általában jellemző, hogy nagyobb távolságra esnek a fontosabb utaktól vagy központi funkciókkal rendelkező városoktól. Ebben az esetben a térbeli távolságnál a társadalmi távolság még nehezebben áthidalható. A lakosság kétharmada legfeljebb alapfokú iskolai végzettséggel rendelkezik. A helyben dolgozó szakemberek 60–80%-osra becslik a roma lakosság arányát. A falu lakóinak jelentős részére jellemző a több generációra visszavezethető tartós szegénység. Az interjúalanyaim szülei és nagyszülei is megélhetési gondokkal küzdöttek, továbbá a terepmunka tapasztalatai szerint a leszármazottaik életkörülményei sem javultak.

A településen a természetes szaporodás mérlege pozitív, az elvándorlás mértéke viszont olyan nagy, amit az élve születések száma nem tud ellensúlyozni. Az elvándorlás és a lakosságcsere jellemző problémák. A jómódú lakosság elköltözött a faluból, a legtöbb itt élő család számára viszont nem álltak rendelkezésre azok az erőforrások, amelyek segíthették volna őket az újrakezdésben egy jobb adottságokkal rendelkező településen. A legszegényebb, legelesettebb emberek maradtak, akik sajátos életvezetési stratégiákkal kénytelenek a mindennapi megélhetésért küzdeni, térben és szociálisan egyaránt elszigetelve a többségi társadalomtól.

Az itt élő szakképzetlen lakosság számára a rendszerváltás előtt lehetőség volt a környékbeli településeken a mezőgazdasági szektorban és az iparban dolgozni. Ezekben a településeken csökkent az ilyen jellegű munkalehetőségek száma, ami a helyi lakosság számára is drasztikus következményekkel járt, mivel más, kedvezőbb adottságokkal, több munkalehetőséggel rendelkező településekre hosszú távon nem tudnak napi ingázással dolgozni járni. Az iparban és a mezőgazdaságban lejátszódott folyamatok révén a település teljesen elszegényedett. Az elmúlt évtizedekben a tehetősebb családok – a jobb kilátások reményében – elhagyták a falut. A helyükre szegény, többnyire roma családok települtek.

A településen helyben csak a polgármesternek van munkája, a szerény számú és színvonalú szolgáltatásokat más településen élők végzik. A falu földrajzi fekvése, a helyi vállalkozások hiánya és a lakosság alacsony iskolázottsága jelentős mértékben rontja a foglalkoztathatóság esélyeit. Csupán az itt élő családok legszerencsésebbjei rendelkeznek olyan családtaggal, aki más településre el tud járni dolgozni. Ezek a munkák is szezonális jellegű, szakképzettséget nem igénylő munkakörök betöltését jelentik, és a legtöbb esetben heti ingázással is járnak. Ráadásul – mivel a tradicionális nemi szerepek erősen érvényesülnek a településen – a helyi közösség értékei szerint egy nő nem mellőzheti a családi feladatainak az ellátását, így a szóban forgó munkák gyakorlatilag csak a férfiak számára jelenthetnek jövedelemforrást.

Szintén a jobb helyzetűek közé tartoznak azok a háztartások, ahol van közfoglalkoztatott. A közfoglalkoztatási szerződések időtartama változó, néhány hónapos és egy éves szerződések is léteznek. Az önkormányzat által szervezett hagyományos közfoglalkoztatás keretében településtartási, közterület-rendezési feladatokat látnak el. A közvélemény szerint a közfoglalkoztatási státusz és az ezzel járó bér nem vonzó, de a település lakói olyan alacsony bevételi forrásokkal rendelkeztek korábban, amihez képest közfoglalkoztatottnak lenni „kiváltság”. Így a közfoglalkoztatottá válás egyfajta vágyott karriercél a helyi

fiatalok számára, mivel a közvetlen környezetükben alig tapasztalhatják meg, hogyan tud valaki érvényesülni a nyílt munkaerőpiacon.

A falu mintapéldája annak, hogy a szegénységben élő fiatalok családalapítási szokásai ellentétesek az országos folyamatokkal. A falu korstruktúrája rendkívül fiatalos, a lakosság közel harmadát a 18 év alatti korosztály teszi ki. A település fiataljai az országos átlaghoz képest jóval korábban kezdik a gyermekvállalást, a háztartások több mint felében legalább három gyermek van. Ezzel szemben Magyarországon a felsőfokú végzettségű nők átlagéletkora az első gyermek vállalásakor meghaladja a 29. évet, a legfeljebb alacsonyabb végzettséggel rendelkezők tipikusan 21 évesek első gyermekük vállalásakor (Kapitány és Spéder 2012). A településen húsz fiatal nővel készítettem interjút, átlagéletkoruk az első gyermekük vállalásakor alig haladta meg a 18. életévet. Az interjúalanyaim között a legkorábbi szülés 16 évesen, a legkésőbbi pedig 20 évesen történt.

Fiatalkori gyermekvállalásukról egyikük sem tudatos döntésként beszélt. Első terhességüket nem tervezték, későbbi életkorban szerettek volna szülővé válni. A fogamzásgátlás módszereiről hiányos ismeretekkel rendelkeztek. Az interjúk szerint a helyi szülők tabusítják a szexualitás témakörét, így nem fordulhatnak hozzájuk kérdéseikkel. A kortársak ugyanúgy nem részesültek szexuális felvilágosításban, más segítő vagy megfelelő információs csatorna pedig nem állt a rendelkezésükre. A szexualitással kapcsolatos tájékoztató óra az általános iskolákban nem jellemző, inkább csak a középiskolákban jelenik meg. A településen a lakosság kétharmada nyolc vagy annál is kevesebb osztályt végzett el, sokan az általános iskola befejezése után már el sem kezdték a középiskolát, így esélyük sem volt ilyen jellegű ismeretszerésre az iskola keretei között.

A fiatalkori gyermekvállalást előidéző tényezők

Magyarországon a rendszerváltás utáni társadalmi-gazdasági változásokra az egyes társadalmi rétegek eltérően reagáltak, ami az élettervezési és családtervezési stratégiákra is hatással volt. Míg az osztálytársadalmi szinten megfigyelhető a gyermekvállalás időbeli elhúzódása és a gyermekszám visszaesése, addig a társadalom peremén élő fiatalok a családalapítást a társadalmi átlaghoz képest közel egy évtizeddel korábban elkezdik, és jellemzőbb a nagyobb családméret is. Az aprófalvakban az országos szinten jellemző demográfiai trendekkel ellentétes folyamatok játszódnak le a térbeli, szociális és etnikai hátrányok erős kombinációjának következményeként (Ladányi és Virág 2009).

M. Patricia Fernandez-Kelly (1998) a kilencvenes évek második felében az amerikai városi gettóban vizsgálta a társadalmi és kulturális tőke szerepét az af-

roamerikai lányok gyermekvállalási hajlandóságában. A kutatás fontos eredménye, hogy a kapcsolati háló elemzésével lehetővé vált a társas kapcsolatok olyan sajátosságaira rávilágítani (pl. a multiplexitás és a hídszerű kapcsolatok hiánya), melyek szerepet játszanak a fiatalok gyermekvállalásában. A vizsgált aprófaluban élők társadalmi kapcsolathálóját is a multiplexitás hiánya alakítja, hiszen főleg hasonlóan kedvezőtlen társadalmi státussal rendelkező emberekkel vannak kapcsolatban, gyakran nincsenek is más ismerőseik a közvetlen rokonságukon és a szomszédságon túl, így a családjaik által létrehozott társadalmi tőke kizárólag a közvetlen fizikai környezetükben található erőforrásokhoz való hozzáférés érdekében hasznosítható. Jellemzően nincsenek jobb helyzetben lévő, más társadalmi közegekből származó ismerőseik, akik segíthetnék a társadalmi integrációjukat. Az iskolából hamar lemorzsolódó, a nyílt munkaerőpiacról kiszoruló, sőt soha be nem lépő fiatalok számára más alternatívák hiányában a családalapítás az egyetlen lehetőség az életcélok kijelölésére.

A gyermekkori életkörülmények és a családi háttér befolyásolja a fiatalok életútját, önállóvá válásukat, iskolai pályafutásukat, munkaerőpiacra való belépésüket és családalapításukat is. A családi háttér magába foglalja a gyermekkori család összetételét, a lakáshelyzetet, az elsajátított normákat és értékeket, a szülők erőforrásait és egészségi állapotát, a családtagok közötti kapcsolat minőségi és mennyiségi mutatóit. A felnőtté válás folyamatának időtartama nem minden fiatal felnőtt számára egyforma hosszúságú, azok számára hosszabb, akiket a szüleik anyagilag támogatnak. A hátrányosabb helyzetűek kénytelenek hamarabb kilépni a posztadoleszcens életszakaszból, mivel csak korlátozottan számíthatnak a szülők erőforrásaira. A szülői vagyon és jövedelem a könnyen átadható materiális javak közé tartoznak. A szocializáció révén átadható nem materiális javak közé pedig az értékek, a preferenciák és a kulturális tőke sorolható. Az erőforrások másik csoportja nem átadható (például az elvégzett háztartási munka, a szülőkkel való kapcsolat, az otthoni légkör stb.), ezekből csak a szülői házban részesülhet a fiatal felnőtt, így meglétük késleltetheti az elköltözést. Ezzel szemben a stabil családi háttér hiánya, az alacsonyabb szülői kontroll és támogatás, a sűrűbben előforduló konfliktusok és az érzelmi stressz arra készítheti a fiatalokat, hogy a származási családon kívül keressenek érzelmi biztonságot (Murinkó 2012).

Durst Judit (2006) kutatásában az aprófalvakban lakó roma közösségek gyermekvállalási szokásait vizsgálta. A többségi társadalomtól leszakadt, annak intézményeiből és kapcsolati hálójából kirekesztett, saját gettósodó kis-közösségeikbe zárt fiatalok az országos tendenciákkal ellentétes reprodukciós magatartás mutatnak. A rendszerváltás óta nőtt a körükben az élve születések

száma és elterjedt a tinédzserkori anyaság, amit a szerző a megváltozott társadalmi pozíciójukra, a növekvő iskolai és lakóhelyi szegregációra, illetve a munkaerőpiaci kirekesztettségre adott reakcióként értelmez. Az alacsony iskolai végzettség, a tartós munkanélküliség és az ezzel járó a többségi társadalomhoz képest alacsonyabb életszínvonal mellett a társadalmi megbecsültség egyetlen lehetősége, az önmegvalósítás csúcspontját jelentheti a családalapítás. Az oktatási pályafutás korai befejezése mögött sok esetben iskolai kudarcok állnak. A sikertelenség érzését tovább mélyítheti, hogy az iskolából kilépve (a megfelelő szakképzettség hiányában) nem lesznek a munkaerőpiac keresett szereplői, ami negatívan hathat az önbecsülésükre. A szülői szerep betöltése, azonban sikerélményt jelenthet számukra.

Virág Tünde (2009) kutatásában is hasonló következtetésekre jutott. A Cserháton található Encsi kistérségben vizsgálta a szociális és etnikai szegregációt. A vizsgált kistérség demográfiai tendenciái 1990-től megváltoztak, a születések száma növekedésnek indult. A kutatás fontos megállapítása, hogy a térségben élő fiatalok egzisztenciális ellehetetlenülése, a munka világából való tartós kirekesztettsége, a mélyszegénység megváltoztatta a családtervezéssel kapcsolatos attitűdöket. A térségben bekövetkező demográfiai fordulat ellentétes az országos trendekkel.

Az etnikai hatás és a termékenység összefüggéseit vizsgáló elméletek

A korai gyerekvállalás és a szegénységben élő nagycsaládok problémáját a hazai közvélemény és a kutatások jelentős része is etnikai hatásra vezeti vissza. Mivel a vizsgált zsáktelepülésen jelentős a roma lakosság aránya, az etnikai hatás és a termékenység összefüggéseit vizsgáló elméletek érdekesek a jelen kutatás szempontjából is. A demográfusok már régóta felfigyeltek arra, hogy a különböző „faji”, etnikai csoportokhoz tartozó embereket a többségi társadalomtól eltérő termékenységi magatartás és családszerkezet jellemez. A jelenség etnikai sajátosságának bizonyítására és cáfolására is számos elmélet született, a nemzetközi szakirodalomban három, egymással versengő hipotézis található.

A társadalmi jellemzők elmélete szerint önmagában nem az etnicitás okozza a termékenységbeli különbségeket, hanem a különböző etnikai, faji csoportok többségtől eltérő társadalmi összetétele. A hipotézis alapján a státuszbeli különbségek kiegyenlítődése után az etnikai csoportok közötti termékenységi különbségek is el fognak tűnni (Johnson 1970). A kisebbségi helyzet tézise szerint a kisebbségi helyzetnek önálló, önmagában is meghatározó szerepe

van a reprodukciós döntésekre, mivel a kisebbségi helyzetből adódó bizonytalanság érzése hat a termékenységre, ami független a társadalmi státusztól (vö. Goldscheider és Uhlenberg 1969). A kulturális magyarázat abból a feltételezésből indul ki, hogy a kisebbségi csoport egészének szubkultúrája, nagycsaládotkat preferáló értékrendszere a legmeghatározóbb az adott társadalomtól eltérő családalapítási szokások kialakulásában. Durst Judit (2006) szerint a különböző elméleteket együtt, egymást kiegészítve érdemes használni. A társadalmi jellemzők szerepe meghatározó, de nem kizárólagos. A kisebbségi helyzetnek jelentős hatása van a gyermekvállalási stratégiára, de az sem elhanyagolható szempont, hogy az adott közösség normarendszere, kultúrája is erősen befolyásolja az egyének ideális családdal kapcsolatos elképzeléseit.

A hazai romakutatások a termékenységi magatartás etnikai különbségét mutatják. Bár hangsúlyozzák azt is, hogy a cigányság társadalmi összetétele lényegesen különbözik a teljes lakosságétól: az alacsony iskolai végzettségűek, az aprófalvakban élők és a szegény emberek aránya jóval magasabb, mint a nem cigány népesség között. A hetvenes évek óta a cigányság reprodukciós szintje folyamatosan közeledik a teljes népesség teljes termékenységi arányszámához, de még mindig több gyermeket vállalnak, továbbá jelentős különbség mutatható ki a két csoport gyermekvállalásának időzítésében is. A teljes népességhez hasonlóan a roma nők termékenységi magatartásában is érvényesül az iskolázottsági szint gyermekszámot csökkentő hatása (Husz 2011).

Összegzés

Magyarországon a településnagyság és a település státusza között szoros összefüggés áll fenn: a kistelepülések többségében alacsony társadalmi státuszú népesség koncentrálódik, ezen belül is a cigány népesség sokszorosán felülreprezentált. A rendszerváltás után felerősödött a magyar társadalom vagyoni és etnikai alapú szegregálódása. Az aprófalvas övezetekben és a foglalkoztatási szempontból hátrányos helyzetű területeken mélyszegény övezetek és részben etnikai alapon gettósodó települések jöttek létre. Ezeket a területeket a gazdasági növekedés alig vagy egyáltalán nem érintette, így a leszakadás tartóssá válása okozza a legnagyobb problémát (Valuch 2015). Az ilyen térségekben nő a születések száma, ami ellentétes az országosan megfigyelhető demográfiai trenddel. A vizsgált zsákfaluban hasonló folyamatok játszódtak le, a helyi lakosságra a több generációra visszavezethető tartós szegénység és társadalmi kirekesztettség jellemző. A térbeli, szociális és etnikai hátrányok egymást erősítik, ami a többségi társadalomtól eltérő családalapítási szokások kialakulását segítette elő.

Az emberek tudása abból a fizikai térből származik, amelyben élnek. A társadalmi és kulturális tőke a területi és társadalmi helytől függ. A közvetlen környezetben megélt valóság nagyobb mértékben szervezi a viselkedést, mint az erkölcs valamilyen elvont koncepciója. Sok elszegényedett, térben elkülönült környezetben élő ember kötődik a társadalmilag elfogadott normákhoz, de az értékek cselekedetekre váltását az a konkrét környezet alakítja, amelyben élnek. Azok a szegények, akik olyan környezetben élnek, amelyet a társadalmi-gazdasági státus uniformitása, a beruházások és lehetőségek minimális szintje jellemez, a többségi társadalomtól eltérő élettervezési lehetőségekkel rendelkeznek (Fernandez-Kelly 1998).

Az egyes családalapítási szokások különböző értékeket implicálnak, melyek között nem lehet sorrendet felállítani. Azonban, ha elfogadjuk azokat a kutatási eredményeket (Fernandez-Kelly 1998; Durst 2006, Virág 2009), amelyek szerint a fiatalok gyermekvállalás kialakulásában az erőforrások hiányának van a legmarkánsabb szerepe, akkor fontos társadalompolitikai kérdést jelent az, hogy miként lehetne ezeket az erőforrásokat úgy növelni, hogy az egyének korlátok nélkül dönthessenek a saját életük alakulásáról.

Hivatkozott irodalom

- Durst Judit (2006): *Kirekesztettség és gyermekvállalás. A romák termékenysége-
nek változása néhány „gettósodó” aprófaluban.* (PhD-dolgozat.) Interneten:
http://phd.lib.uni-corvinus.hu/24/1/durst_judit.pdf (utolsó letöltés: 2016. 9.
3.).
- Fernandez-Kelly, M. Patricia (1998): Társadalmi és kulturális tőke a városi get-
tóban. Következmények a bevándorlás gazdaszociológiájára. In *Tőkefaj-
ták. A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája.* Lengyel György és
Szántó Zoltán (szerk.). Budapest: Aula, 239–280.
- Goldscheider, Calvin és Peter R. Uhlenberg (1969): Minority Group Status and
Fertility. *American Journal of Sociology* 74(4): 361–372.
- Husz Ildikó (2011): Alacsony végzettség – sok gyerek? A magas termékeny-
ség néhány területi és etnikai aspektusáról. *Demográfia* 54(1): 5–22. Inter-
neten: [http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/arti-
cle/viewFile/465/563](http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/viewFile/465/563) (utolsó letöltés: 2016. 11. 19.).
- Johnson, Nan E. (1979): Minority-Group Status and Fertility of Black Ameri-
cans, 1970. A New Look. *American Journal of Sociology* 84(6): 1386–1400.
- Kapitány Balázs és Spéder Zsolt (2012): Gyermekvállalás. In *Demográfiai port-
ré 2012.* Őri Péter és Spéder Zsolt (szerk.). Budapest: KSH Népeségtudo-
mányi Kutató Intézet.
- Kovács Imre és Nagy Kalamász Ildikó (2006): Társadalmi és területi egyenlőt-
lenségek. In *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individua-
lizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon.* Kovács Imre (szerk.). Buda-
pest: Napvilág, 161–175.
- Ladányi János és Virág Tünde (2009): A szociális és lakóhelyi alapú etnikai
szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdaság átmeneti idő-
szakában. *Kritika* 38(7–8): 2–8. Interneten: [http://www.egyenlobanasmod.
hu/tanulmanyok/hu/ladanyi-szegregacio.pdf](http://www.egyenlobanasmod.hu/tanulmanyok/hu/ladanyi-szegregacio.pdf) (utolsó letöltés: 2016. 9. 3.).
- Murinkó Livia (2012): A gyermekkori család összetételének szerepe a szülői
ház partnerrel vagy partner nélkül történő elhagyásában Magyarországon.
Demográfia 55(2–3): 196–229.
- Spéder Zsolt (2002): *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések.* Buda-
pest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság.
- Valuch Tibor (2015): *A jelenkori magyar társadalom.* Budapest: Osiris.
- Virág Tünde (2009): Szegények a kistelepülések fogságában – a szociálpoliti-
ka mindennapi gyakorlata egy hátrányos helyzetű térség településein. *Esély*
20(4): 38–54.